

2022, Vol. 3(3), 507-527
© The Author(s) 2022
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2022.86
Article type: Research Article

Received: 02.07.2022
Accepted: 13.09.2022
Published Online: 01.10.2022

Talin Suciyan *

Hagop Mntsuri'nin *İkinci Evlilik* Romanını Osmanlı İmparatorluğu'nda Eşzamanlıların Eşzamansızlığı Perspektifinden Okumak** *Reading Hagop Mntsuri's The Second Marriage Through The Perspective of Non-Contemporaneous Contemporaries in the Ottoman Empire*

Öz

Bu makalede Hagop Demirciyan'ın *Yergroft Amusnutyuni* (İkinci Evlilik) romanını, Ermeni soykırımına giden yolu döşeyen koşullar, soykırımın kurtulanların yaşamı üzerindeki etkileri ve soykırımsonrası Türkiye'de yarattığı geri dönüşü olmayan gerçeklikler de dahil olmak üzere daha geniş bir tarihsel bağlamda ele alıyorum. 1931 yılında İstanbul'da basılan romanın karakterleri üzerinden, İstanbullu Ermeniler ile vilayetlerde yaşayan Ermeniler arasındaki derin tarihsel ve yapısal farklılıkların izini sürüyor, bu farklılıklara eşitsiz ve bileşik gelişmeye ilişkin edebiyat kuramlarının yardımıyla bakarak vilayetlerdeki ve İstanbul'daki Ermenilerin eşzamanlı eşzamansızlara dönüşüklerini iddia ediyorum. Bu eşitsizlik 1915'de zirveye ulaşmış yalnızca İstanbul'da değil, Türkiye dışında sığınan her yerde, *kağtaganlık*ta (daimi sürgünlük) ve felaketten hayatta kalmış olmanın sonsuz sessizliğinde devam etmiştir.

507

Abstract

This paper discusses the novella *Yergroft Amusnutyuni* (*The Second Marriage*) by Hagop Demirciyan (pen name Hagop Mntsuri) in a larger historical context including the conditions which led to the Armenian genocide, the ramifications it had on the life of the survivors and the irreversible realities it created in post-genocide Turkey. Published in Istanbul in 1931, the book represents the deep historical and structural differences between Istanbulite Armenians and those from the provinces. Reading and explaining these differences in their context through the lenses of Mntsuri's characters as well as through the lens of the literary theories of uneven development, I argue that the Armenians in the provinces and in Istanbul were deeply separated from each other, becoming non-contemporaneous contemporaries. This unevenness was coupled with genocide denial in the decades after 1915, imprisoning the survivor as *kağtagan* within silence over generations, not just in Istanbul but also the communities where they sought refuge abroad.

Anahtar kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, Ermeniler, Hagop Mntsuri, eşzamansızlık, kurtulanlar

Keywords

Ottoman Empire, Armenians, Hagop Mntsuri, non-contemporaneity, survivor

* Ludwig Maximilians University, t.suciyan@lmu.de, ORCID: 0000-0002-2450-7821.

** Bu makale Mayıs 2022'de, BJMES'te yayımlanan "Hagop Mnt'suri's *The Second Marriage*: Armenian realities in the pre and post 1915 Ottoman Empire and Turkey" başlıklı makalenin genişletilerek Türkçeleştirilmiş hâlidir. Makaleyi Türkçeleştiren Ayşe Günaysu'ya, teknik düzenlenmelerini ve son okumalarını titizlikle yapan Sesil Artuç'a ve yorumlarıyla makaleyi geliştirmeme yardımcı olan *Reflektif*'in hakemlerine teşekkür ederim. Hagop Mntsuri'nin *Yergroft Amusnutyuni* (*İkinci Evlilik*) (1931) romanını Antranik ve Hasmig Cingöz hediye etmeselerdi, bu makale hiç yazılamayabilirdi. Hem bu hediyeyle dolaylı hem de yazım sürecindeki desteklerinden ötürü her ikisine de müteşekkirim. Harry Harootunian ise yayımlanma sürecinde olan eserini benimle paylaşarak, aynı zamanı paylaşmanın önemine dikkatimi çekti, böylelikle merkez-çevre kavramlarına bakış açımı değiştirdi. Kendisine ne kadar teşekkür etsem az.

“Herkes aynı Şimdi’de yaşamaz.”
—Ernst Bloch, Heritage of Our Times

Soykırımdan kurtulanlar kuşağının Batı Ermenicesiyle yazan bir yazarı olarak Hagop Mntsuri, 20. yüzyılın en üretken Ermeni yazarlarından biriydi. Edebi eserlerinin büyük çoğunluğunda Ermeni köylüleri ve köylerdeki yaşamı anlattı; bununla birlikte kendisinin de içinde yer aldığı göçmen işçileri ve İstanbul’daki yaşamını da yazdı. Mntsuri’nin köy hayatını anlatan eserlerinin çok azının çevrilmiş olması, bunun yanında *İstanbul Anıları*’nın oldukça erken bir tarihte Türkçe olarak yayınlanmış olması bu iki dünya arasında, İstanbul ve vilayetler arasındaki farkın süregelmekte olan yansıması olarak okunabilir. Mntsuri’nin edebi eserleri, vilayetlerde ve başkentteki Ermenilerin yaşadıkları deneyimler, zamansallıkları ve günlük hayatlarında kendini gösteren eşitsizliğin vücut bulmuş halidir. *İkinci Evlilik*’in onun edebiyatı içinde en az bilinen eserlerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu roman ilk kez Manuk Aslanyan’ın İstanbul’da yayınlanan Ermenice gazetesi *Aztarar*’da yayımlanmış ve ardından kitap olarak basılmıştı (Mntsuri, 1984, s. 199).

Bu makalede, yazarın kendi yaşamından son derece dikkat çekici izler taşıdığı ve aynı zamanda özellikle soykırımsonrası İstanbul’unda Ermenilerin durumuna ilişkin temsil değerine sahip olduğu için, kitabı kendi tarihsel bağlamı ışığında ele alacağım. Makalenin merkezine Osmanlı vilayetlerinde yaşayan Ermenilerle İstanbul Ermenileri arasındaki tarihsel ve yapısal farkları yerleştirerek, 19. yüzyılın ilk yarısında başlayıp yüzyıl sonlarına doğru iyice belirginleşen gelişmeleri birbirini takip eden bir bütün olarak okuyacağım. *Yergir*, yani ana(yurt) ile Bolis (Konstantinopolis/İstanbul) arasında kapanması mümkün olmayan mesafenin –ki bu coğrafi bir mesafe olmanın çok ötesinde zamansal ve hatta yapısal bir mesafedir– tarihsel geri planı ve nedenlerinin, 19. yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı İmparatorluğu’nu yeniden yapılandırma süreci içerisinde değerlendireceğim. Devletin merkezleştirilmesi esas olarak, Tanzimat boyunca gerçekleştirilen yapısal ve idari değişimlerin temelini oluşturan askeri bir süreçti ve söz konusu değişimler arasında, askerlik hizmetini düzenleyen yeni kanun ve nizamnameler, Fırka-i Islahiye’nin kuruluşu ve askeri faaliyetleri, toprak mülkiyeti, Arazi Kanunnamesi (1858), Vilayet Nizamnameleri’yle (1864-71) gelen bürokratik, hukuki ve yönetsel değişiklikler, II. Abdülhamit iktidarının başlangıcına ve sonuna rastlayan kısa ömürlü I. ve II. Meşrutiyet dönemleri, bunların yanı sıra Birinci Dünya Savaşı’na kadar İmparatorluk’ta meydana gelen siyasi ve ekonomik değişimler yer alıyordu. Anaakım Osmanlı tarihyazımı özellikle de Tanzimat’la belirginleşen devletin merkezleşme projesini daha ziyade ilerlemeci ve olumlu anlamlarla yüklü bir reform dönemi olarak görmeyi tercih etmiştir. Buna bağlı olarak, Tanzimat ve reform kavramları tarihyazımında çoğunlukla birlikte düşünülmüş, böylelikle imparatorluğun özellikle de 19. yüzyılda uygulamaya koyduğu büyük oranda askeri, bürokratik, hukuki, zamansal kontrol ve şiddet içeren siyasi mekanizmaları, Tanzimat literatüründe pek az yahut meşrulaştırıcı bir dil kullanılarak yer bulmuştur. (Davison, 1973; İnalçık ve Seyitdanlıoğlu, 2006; Çadircı, 2007; Deringil, 2012 vd.)

Bu tarihsel bağlama kısaca değinerek, Mntsuri'nin, vilayetler ile başkent arasındaki eşitsizliği sergileyen *İkinci Evlilik* eserini bu arka planı hesaba katarak okumaya çalışacağım. Ayrıca, gerek bu eserin gerekse aynı dönemde yazılmış başka Ermenice eserlerin, dünya edebiyatına bakarken eşitsiz gelişme tartışmasına önemli katkılar sunacağı kanaatindeyim. Batı Ermenicesi edebiyatı hiçbir merkezin çevresinde yer almamakta, İngilizce, Türkçe, Fransızca, Almanca ya da Rusçaya çevrilmemişse pratikte var olmayan bir edebiyat konumunu sürdürmektedir. Oysa bu edebiyat, Marc Nichanian'ın da son derece isabetli bir şekilde ortaya koyduğu gibi, soykırım ve hayatta kalma deneyimlerini aktarmadaki gücüyle ve hayatta kalanın sessizliğinin önemiyle yüzleştiren eserleriyle dünya edebiyatı kuramlarına katkısını sunmayı beklemektedir (Nichanian, 2002; Nichanian 2018). Batı Ermenicesi edebiyatının görünmezliği, insanlık tarihinin en karanlık dönemlerinden biri üzerine düşünce üretme, yazma ve bunları evrensel ölçekte benzerleriyle bir arada düşünme kabiliyetimizi zora sokuyor. Bu zorluğun üstesinden gelmek için dünya edebiyatı ve eşitsizlik (*unevenness*) üzerine Warwick Research Collective'in (WReC) çalışmasına başvuruyorum. WReC, bir edebi form olarak romanın eşitsiz ve bileşik gelişmeyi açık bir şekilde ortaya koyabildiğini, bunu da diyalektik imgelerle yaptığına dikkat çekiyor (Deckard ve diğerleri, 2015, s. 16):

Bileşik ve eşitsiz gelişmenin herhangi bir tipolojisi, anlatı formu düzeyinde bir etkiler ve motifler kataloğu sunar: (Canlanmış) otopsi masaları üzerinde şemsiyelerin dikiş makineleriyle buluşması gibi uyumsuz karşılaşmalar, yabancılaşma etkileri, gerçeküstü çapraz bağlantılar, tanımlanamayan garip nesnelere, dil, dönem, toprak engellerini aşan ihtimal verilmeyecek benzerlikler. Özünde bunlar yalnızca basit bir şifre çözümünü değil, yaratıcı uygulamayı gerektiren bileşik eşitsizliğin diyalektik imgeleridir. (2015, s. 17)

Bir roman olarak *İkinci Evlilik*, WReC'nin bileşik eşitsizliğin diyalektik imgeleri olarak gördüğü çatışmaları, çatışmalı karşılaşmaları, yabancılaşma etkilerini, dil ve ifade engellerini çarpıcı bir şekilde ortaya koyuyor. Bu farklılıklar ve yabancılaşmalar görünür olduğunda WReC'nin metodolojisini izleyerek, ilk önce, kitabın merkezinde yer alan iki karşılaşmayı, *bantukhd* (göçmen Ermeni işçi) ya da *tursetsi* (dışarıklı, İstanbul dışından gelen) Kevork'un bir İstanbullu Ermeni olan Araksi ile ve bir *kağtagan* (daimi sürgün) olarak *verabroğ* (hayatta kalan/kurtulan) Anna'nın bu dışarılıklarla karşılaşmalarını inceleyeceğim. Bunu yaparken de Mntsuri'nin romanındaki bileşik eşitsizlik imgelerini ortaya çıkarmak için bu karşılaşmalar-daki yazarın tarif ettiği sıra dışı durumların altını çizeceğim. İlk çatışmalı karşılaşma, romanın ana kahramanı, bütün ailesini 1915'te vilayetlerde kaybetmiş İstanbul'daki göçmen işçi Kevork'un, onun ikinci eşi olan İstanbullu Ermeni kadın Araksi ile karşılaşmasıdır. Karşılaşma, vilayetlerden gelen Ermenilerle İstanbullu Ermeniler arasındaki eşitsizliğin zirvesini temsil eder. Kitap aynı zamanda bir başka zor, yabancılaştıran karşılaşmayı, Kevork ile genç yaşta dul kalmış soykırım kurtulanı Anna'nın karşılaşmasını anlatır. Mntsuri'nin kitabındaki bütün karşılaşmalar, *kağtaganlar* ve *bantukhd*lar dahil, soykırım kurtulanları ile İstanbullu Ermeni-

ler ve onları çevreleyen hayat arasındaki derin uyumsuzlukları, eşitsizliği bütün çarpıklığıyla gözler önüne serer.

Kaderin oyunu: Mntsuri İstanbul'da kalır

“Benim ne işim vardı, bu memlekette? Olaylar beni buraya attı. Bana kalsa bizim yaylalardan, lirik ırmak boylarından ayrılmazdım. Ben bir rehineyim ve bir rehine olarak burada [İstanbul'da] yaşamaya mahkûmum”. (Mntsuri, 1993, s. 143)

I. Dünya Savaşı'ndan sonra eserlerinde Mntsuri adını kullanan Hagop Demirciyan, 1886'da, o zaman Erzincan sancağına bağlı olan *Pokr Armıdan* (bugün Küçükarmutlu) köyünde doğdu.¹ Demirciyan hayatı boyunca doğup büyüdüğü memleketinin anısını yüreğinde taşıdı, hatta Mntsuri adını da, adı Ermenice *Mntsür*, Türkçe *Munzur* olan memleketinin dağlarından aldı. Köyünün ilkokulunda okuyan Mntsuri, 1897'de İstanbul'a gelerek Ortaköy'deki Fransız okuluna devam etti. Daha sonra eğitimini, bir yandan ailenin ekmek fırınında çalışırken, Getronagan Ermeni Lisesi'nde ve Robert Koleji'nde sürdürdü. İlk düzyazı eseri 1906'da, en uzun ömürlü Ermenice gazetelerden biri olan *Masis*'te² yayımlandı. 1907'de, yılın yarısında öğretmen, diğer yarısında tarlada çalışmak üzere köyü Armıdan'a döndü (Bardakjian, 2000, s. 178; Hacikyan ve diğerleri, 2005, s. 895-6; Aras Yayıncılık, t.y.).

1914'te Mntsuri bademciklerini aldırarak İstanbul'a gitti. Dönüşte vapuru kaçırınca, bir sonraki vapur seferini beklerken, Birinci Dünya Savaşı patlak verdi ve seferberlik emriyle askere alındı. Bir daha köyünü göremedi. 1915'te tehcir başladığında köyüne telgraf üstüne telgraf çekti, sonunda ailesinin bilinmeyen bir yere tehcir edildiğini öğrendi. Karısı Voğıda'dan, anne ve babasından, dört çocuğundan bir daha hiç haber alamadı. Mntsuri hayatının geri kalan kısmını İstanbul'da geçirdi, yüzlerce makale, kronik ve beş kitap yazdı. Yazarlık yeteneğini tümüyle köy hayatını, köydeki farklı nüfus kesimlerinin birbirleriyle etkileşimleri ve ilişkilerini, geleneklerini, günlük yaşam pratikleri ve orada doğanın ne kadar güzel olduğunu büyük bir canlılıkla tasvir etmeye adadı. Bu, yok edilmiş dünyasını bir hayatta kalma biçimi olarak yeniden kurmanın yolu oldu Mntsuri için. İstanbul'da bir rehine olarak yaşadığına ilişkin sözleri, kitabının kahramanı, değiştiremeyeceği güçler tarafından yaratılmış koşullara tutsak olarak yaşayan Kevork'la aynı gerçeklik içinde var olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu gerçekliği bir edebi formda tasvir ederek Mntsuri, bu deneyimi, böylesi hayatların yaşandığını hayal bile edemeyecek olan sonraki kuşaklarla paylaşabilmiştir.

Mntsuri bir yandan köyünü yazdıklarıyla canlı tutarken, bir yandan da hayatının daha büyük bölümünü geçirdiği İstanbul hakkında çokça yazdı. İstanbul'da yeniden evlendi; yeni ailesine ilişkin anılarında ikinci evlilik olgusu ve bu yeni ailelerin içinde barındığı sessizleştirilmiş tarihsel uyuşmazlıklar dikkat çekicidir. *İkinci Evlilik* İstanbul'da yaşayan, aslen Agnli (bugün

EğİN), 40 yaşlarındaki Ermeni *bantukhd* (göçmen işçi), fırıncı Kevork'u anlatıyor. Mntsuri'nin köyü Armıdan, Agn'dan fazla uzak değİldi ve kendisi de İstanbul'a bir ekmek fırınında çalışmıştı hayatının farklı dönemlerinde. İstanbul'a ilk gelişi, o dönemde birçok Ermeni gibi memleketteki ailesinin geçimini sağlamak içİndi; Mntsuri de bir göçmen işçi olarak gelmişti İstanbul'a. 19. yüzyılın sonunda *bantukhd*, yani göçmen Ermeni işçiler olgusunun yarım yüzyıldan fazla bir geçmişe sahip olduğunu görüyoruz. Daha 1864 yılında *bantukhd* (göçmen işçi) yaşamının öyküsü H. Kurkenyan'ın İstanbul'da yayımlanan bir dizi romanında anlatılıyordu. Zamanın Ermenice gazetesi Jamanak'ta (1864) karşımıza çıkan bir ilanda bu romanın bölümlerinin bütün Ermeni kitapçılarında satıldığını görüyoruz.³ Ermeni göçmen işçiler olgusu (Davidian, 2019; Derderian, 2019) büyük ölçüde Ermenilerin vilayetlerde 19. yüzyıl boyunca maruz kaldığı baskıdan kaynaklı değİşen ekonomik ilişkilerin bir sonucuydu. (Ağanyants, 1915; Cora ve diğİerleri, 2016; Suciyan, 2019; Antaramian, 2020) Kitapta Mntsuri okuyucularına, Üsküdar'daki bir ekmek fırınında çalışan, vilayetlerden gelmiş, kendisi de tarihsel bir karakter olan bir Ermeni'nin, Kevork'un hikâyesini anlatıyor.

Tıpkı Mntsuri gibi kitabın ana karakteri Kevork da ailesini, karısını ve çocuklarını 1915'te kaybetmiştir. Çalıştığı fırında yaşamakta, kendi yemeklerini kendi yapmakta, çamaşırını ise bir üst sokakta oturan, yine vilayetlerden gelmiş yoksul bir Ermeni kadına yıkatmaktadır. Akşamları ise, yalnızca vilayetlerden İstanbul'a gelmiş Ermeni duvarcı ustalarının, çatı ustalarının, hamam çalışanlarının ve yaşlıların gittiği karşı köşedeki kahveye gitmektedir. Hayatı yıllarca böyle geçmiştir (Mntsuri, 1931, s. 7).

Kevork ve daha birçok soykırım kurtulanı, çok az bir ihtimalle, bir mucize eseri ailelerinin sağ kalan diğİer fertlerini Lübnan, Suriye, Fransa ya da dünyanın başka bir yerinde bulma umuduyla yaşarken, Mntsuri romanında İstanbul'un olağanüstü çok sayıda Ermeni evliliğine tanık olduğunu yazmaktadır:

Savaş sona erdiğinde İstanbul'da evlilikler birden çoğaldı. Bu beklenmedik durum yeni koşullar ve mevcut yeni vaziyetin bir sonucuydu. Çocuklar bile o günleri hatırlar. Şehrin bütün kağıt-gayanları (kağıtgan merkezleri), kilise avluları ve okullar, hepsi de üç aşağı beş yukarı evlilik çağındaki kadınlar olan kağıtganlarla doluydu. İstanbul Ermenileri de kızlarının evlenmesini istiyordu. Bazıları İstanbul'da evlendi, bazıları da en büyük tüketici pazarına sahip olan ABD kadar uzak ülkelere, bilinen ve bilinmeyen yerlere gönderildi. O yıllarda kocalarını kaybetmiş bütün kavaratsiler [kavarlılar, "memleketliler", dışarıklıklar, yani İstanbul dışındaki vilayetlerde yaşayan ya da vilayetlerden gelen Ermeniler] [yeniden] evleniyorlar, birbirlerini buna teşvik ediyorlar, birbirlerini taklit ediyorlardı. (Mntsuri, 1931, s. 8)

Mntsuri İstanbul'daki *kağıtgan*ların yaşam koşullarını ve hayatta kalma stratejilerini bu şekilde tarif ediyor ve I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan ikinci evlilikleri bir hayatta kalma yöntemi olarak anlatıyor. Yazarın kullandığı dil ve seçtiği sözcükler farklı Ermeni toplulukları arasındaki eşitsizliği açıkça ortaya koyuyor. *Kavaratsi*, İstanbullu Ermenilerden farklı olarak vilayetlerden gelen Ermeniler için kullanılan özel bir sözcük. Bu sözcüğün kullanımı

şehirli, yani Bolisli ile *kavaratsi*, yani İstanbul dışındaki vilayetlerden gelen Ermeniler arasında var olan karşıtlığı açıkça ortaya koyuyor. *Kavar* bir yanıyla dışarıyı anlatırken aynı zamanda memleketi yani *yergiri* de anlatıyor. *Kavaratsi* ile *Bolsetsi* arasındaki açık uçurum Mntsuri'nin anlatımında çok doğallaşmış, çok sıradanlaşmış bir ayrım olarak karşımıza çıkıyor. Bu sıradanlaşmayı Osmanlı idaresinin merkezileşmesinin sıradan ve anaakım anlatımıyla bağlantılandırabiliriz. Oşagan'ın 1979 yılında yayımlanan, *Hamabadger Arevmdahay Kraganutyun* (7. Cilt) başlıklı eserinin içinde bulunan "Kavaragan Kraganutyun" (Köy/Memleket edebiyatı) makalesinde, İstanbul merkezli edebiyata karşı gelişen 19. yüzyıl Ermeni edebiyatının özellikle Ermeni kaderini yansıtan ve siyasallaşmış bir hattı da içinde barındırdığını yazmaktadır. Oşagan'ın bahsettiği ve edebiyata yansıyan kader *kavarın*, yani *yergir*'in ya da memleketin içinden geçmekte olduğu şiddetli dönüşümü de yansıtan bir edebiyattı. Buna karşılık, anaakım Osmanlı tarihyazımına baktığımızda, Tanzimat ile başlayan merkezileşmenin neredeyse bir kader olarak yaşandığı varsayımından yola çıkıldığını görürüz. Bu merkezileşme süreci literatüre genel hatlarıyla, çevreyi merkeze tabi kılarken kullanılan bürokratik, askeri, hukuki, toplumsal ve dahi zamansal şiddet mekanizmalarıyla değil, merkez ile çevrenin reformlar çerçevesinde birbiriyle uyumlu birlikteliği şeklinde yansımıştır. Oysa, dışarıyı yani merkezin dışı olarak tarif edilen her yer tekinsizlikler coğrafyasıdır ve bürokratik, askeri kontrol mekanizmaları ile, yerel güç odaklarıyla kurulan ittifaklarla, bu tekinsiz vilayetler İstanbul ile senkronize hale getirilmiştir. Bir başka deyişle, Tanzimat boyunca Osmanlı merkezileşmesinin ana damarı bürokratik ve yönetsel mekanizmalar, toprak ve kamu yönetimine dair yeni uygulamalar, yeni vergi politikaları, askeri operasyonlar ve yeni kurulan yerel ittifaklar üzerinden vilayetlerin merkeze senkronizasyonun sağlanması olmuştur (Özbek, 2015). Bu senkronizasyon idari bir süreç olmaktan çok teritoryal ve zamansal bir süreçtir ve bizatihi İstanbul ile vilayetlerin bir araya gel(e)meyecek zamansal farklılıklarının yeniden üretimi üzerine inşa edilmiştir. Böylelikle İstanbul ve vilayetler aynı zaman içinde ayrı zamanları yaşayan birimler haline geldi. Ermenilerin otokton bir halk olmaları hasebiyle bu eşzamansızlığı en derin şekilde yaşayan grup olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. En azından 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren vilayetlerde yaşayan, vilayetlerden İstanbul'a gelen Ermeniler ile İstanbul'da yaşamakta olan Ermeniler aynı şimdiki paylaşmıyorlardı.

Soykırımın ürettiği kelime hazinesine bakmak: Kağtagan (Daimi Göçmen)

20. yüzyılda Ermeni gerçekliklerinden bahsederken kaçınamayacağımız, neredeyse her gazetedede ve her metinde karşımıza çıkan varoluş durumlarına karşılık gelen kelimeler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. *Kağtagan*, hiç şüphesiz bu kavramlardan biridir. *Verabroğ* (hayatta kalan), *vorp* (yetim) ve *kağtagan* (daimi sürgün), soykırımı takip eden on yıllar içinde Ermeni varoluşunun ana kategorileridir. 1915'te vilayetlerdeki evlerinden ölüm yürüyüşüne çıkarılan ve birden fazla kez sürgüne uğrayan insanları anlatan *kağtagan* ve *kağtagayan* (*kağtagan*lar, yani daimi sürgündekiler için kurulmuş merkez) terimlerini döneme ait eksiksiz bütün Erme-

nice metinlerde görürüz. *Kağtagan* kavramı yalnızca daimi sürgüne yapılan güçlü bir vurguyu içermekle kalmıyor, *kağtagan* merkezlerindeki, yani *kağtagayan*lardaki zorlu yaşam koşullarını, oralardan çıkınca sıfırdan başlanacak ve muhtemelen de tekrar tekrar göçmenliği içerecek bir hayatı da ifade ediyor.

Zaven Der Yeğyayan, 1914'te İstanbul'dan Bağdat ve Musul'a sürgüne gönderilmiş, 1916 yılına kadarki dönem dahil en zor zamanların patriği idi. 1919'da İstanbul'a dönebildiğinde, Osmanlı idaresi, mezheplerine bakmaksızın tüm Ermenileri hedef aldığından, Protestan ve Katolik Ermeniler de dahil olmak üzere bütün *kağtagan*lara yardım çalışmalarını örgütmeye girişti (Der Yeğyayan, 1947, s. 293-300). Der Yeğyayan anılarında Ermeni sürgünlere yardımları nedeniyle Samsun ve Trabzon Rum Metropolitlerine duyduğu minnettarlıktan bahseder (Der Yeğyayan, 1947, s. 313). Gerçekten de, özellikle 1922 sonbaharının ardından bir kısım Rumlar ve Ermeniler aynı teknelere binerek Ege Adaları'na, Yunanistan'a, diğer Avrupa ülkelerine ve Amerika'ya kaçabildiler. Yaptığı insani yardım çalışmaları ve bu amaçla kurduğu bağlantılar nedeniyle Kemalist kadrolar için tam anlamıyla bir *persona non grata* haline gelen Patrik Zaven de gitmek zorunda kalanlar arasındaydı. Güçlü kişiliği ve liderlik özellikleri, imparatorluk çapında yürüttüğü yardım çalışmaları bir kez daha, bu defa temelli sürülmesi için yeterli neden olmuştu.

İstanbul'daki Ermeniler, 1923'ten sonraki on yıllarda *kağtagan*lara yardım çalışmaları gibi devasa bir görevi tek başlarına yürütmek zorunda kaldılar. Hayatta kalıp şehirlerine ya da köylerine dönebilen, Küçük Asya ve kuzey Mezopotamya'da yaşamaya çalışan Ermeniler, buralardaki devlet politikaları ve yerel halkın tacizleri sonucunda kendilerini daimi sürgün durumunda buldular (Suciyan, 2018, 65-132). İstanbul'a gelebilecek kadar şanslı olanlarsa, aylar ve kimi zaman yıllarca kaldıkları *kağtagan* merkezlerinin kötü yaşam koşullarıyla mücadele etmek zorundaydılar. Yiyecekleri ve barınma ihtiyaçları cemaat ve Ermeni idaresi tarafından karşılanıyordu, ama İstanbul'daki Ermeni kurumları üstesinden gelemeyecekleri kadar büyük bir yük altına girdiklerinden, *kağtagan*lardan geçimlerini sağlamanın bir yolunu bulmaları bekleniyordu. *Kağtagayanlar* ve yetimhaneler yardım çalışmalarının ana çatısını oluşturuyordu ve 1918 yılına gelindiğinde Patrik Der Yeğyayan'ın verdiği rakamlara göre toplam 35 bin kişinin barındığı bu kurumlar tamamen dolmuştu (1947, s. 287). 1920'de Kilikya Ermenilerinin sürgünü ile birlikte bu rakam 100 bine ulaştı. Ayrıca, Patrikhane'nin Adalet Vekaleti'ne 3 Ocak 1920 tarihli mektubunda anlatıldığı üzere (aktaran Kevorkian, 2011, s. 759) 100 bin kadın ve çocuğun da Müslüman ailelerin elinde tutsak kaldıkları tahmin ediliyordu. Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin 1924 yılına göre (aktaran Miroğlu, 2010) Ağustos 1923'te İstanbul'da 13 *kağtagayanda* yaşayan 6 bin 385 *kağtagan* ve buna ilaveten 16 yetimhane bulunuyor ve sayılar devamlı artıyordu. Bunlar çok büyük rakamlar olduğundan Ermeni yardım kuruluşları, *kağtagan*ları ve yetimleri Samatya, Ortaköy, Arnavutköy, Beşiktaş ve Yedikule olmak üzere İstanbul'un farklı semtlerine dağıttılar. 1930'ların sonuna gelindiğinde *kağtagan* merkezleri artık kapatılmıştı ama 20. yüzyıl boyunca İstanbul'a *kağtagan* akını dalgalar halinde devam etti.⁴ Bazı aileler, 1923'ten sonra vilayetlerde Ermeni okullarının yeniden açılmasına

izin verilmediğinden ilk önce çocuklarını yatılı Ermeni okullarına gönderdiler. Mezun olduklarında aileleri çocuklarının yanına geliyor ve hayatlarını İstanbul'da kuruyorlardı. Yaşadıkları zorluklar ve karşı karşıya kaldıkları tehlikeler yüzünden bazı Ermeni köylüler, özellikle vilayetlerden gelenler, köylerinden insanlarla toplu halde İstanbul'a göç ediyorlardı. Soykırımdan kurtulan Ermeni köylüleri bu şekilde göçe zorlayan ezici ve baskıcı koşulların devlet tarafından yaratılması ve desteklenmesi, vilayetlerdeki Ermeni varlığını yok etmeyi amaçlayan bir stratejiydi. Gerek devlet politikaları aracılığıyla, gerekse Müslüman nüfusun yardımlarıyla on yıllar boyunca Ermeniler sistematik bir şekilde yaşadıkları bölgelerden sürülmeye devam ettiler (Suciyan, 2018, 65-144). 20. yüzyılda İstanbullu Ermenilerin gündemini işgal eden *kağtagan* gerçekliği böyle doğdu. Yetimhaneler hiç kapanmadı, bugün bile.

İkinci evlilik: İstanbullu ve Dışarıklı

Son yüzyılda İstanbul'da doğup büyümüş her Ermeni aynı *kağtagan* gerçekliğinin farklı veçhelerine tanık olmuştur.⁵ İlk yıllarını bir *bantukhd* olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da *kağtagan* gerçekliğini yaşayan Mntsuri'nin kimliği bu deneyimlerle şekillendi. Ancak kimliğinin üçüncü katmanını oluşturan ise, vilayetlerden gelmiş bir Ermeni olarak İstanbul'un Ermeni entelijansiyasının bir parçası olmasıydı. İkinci Evlilik, *kağtagan*ların ve aynı zamanda İstanbullu Ermeni ailelerin hayatına, bu ikisi arasındaki yapısal farklılıklara ve aralarındaki kapatılamaz mesafelere ilişkin keskin gözlemlerle dolu. Kitabın ana kahramanı Kevork, İstanbullu Ermenilere ilişkin şikayetlerini şu sözlerle anlatıyor: “Burada evlenmek kolay mı? Hiç evlenebilecek miyiz? İstanbullu Ermeniler arasında bir hayatımız olacak mı? Her gün bir avuç dolusu para istiyorlar. Dünya yıkılsa umurlarında değil, buradaki kadınların ihtiyaçlarını karşılamak zorundasın” (Mntsuri, 1931, s. 9). Göçmen işçi Kevork'un gözünde İstanbullu Ermenilerle ilişki kurmanın bir yolu yoktur. Onların dünyası geri kalan Ermenilerinkinden tümüyle farklıdır, kopuktur.

Romanın kahramanı Kevork, yıllarca karısının ya da ailesinden hayatta kalanların onu bulması umuduyla bekler. O da akrabalarını aramaktan hiç vazgeçmeyen bir kuşağın bireyidir. Ermenice gazeteler 1915'ten sonra kayıp aile bireylerinin bugün hâlâ devam eden “Aranıyor” (*Gı Pndrvi*) ilanlarıyla aranmasında önemli bir rol oynadılar.⁶ Ailesinden hiçbir haber alamayan Kevork çevresindekilerin yeniden evlenmesi yönündeki baskılarına direnemez. Vilayetlerden gelen bir Ermeni olarak başka bir dünyaya, yok edilmiş bir dünyaya ait olduğunu çok iyi bilmektedir. İstanbullu bir Ermeniyle evlenmenin, pişman olacağı bir şey değilse bile –ki öyle olacaktı– çok zor bir iş olacağıın da farkındadır. Kevork'un İstanbullu Ermeni Araksi ile olan ikinci evliliği, kahramanın yukarıdaki sözlerini doğrular gibidir. Araksi'nin evine içgüveysi giden Kevork onunla ve ailesiyle yaşar. Bu evlilik hayatında temizlik ve düzen ile rahata kavuşmuş olsa da karısının ekonomik beklentilerini hiçbir zaman karşılamayacağını hissetmektedir. Araksi'nin ailesi, savaş sonrasının yoksulluğuna rağmen yeni mobilyalar ve evin yenilenmesi için para istemektedir. Bu arada Araksi'nin başka erkeklerle

serbestçe konuşup açık saçık şakalar yapması Kevork'un zihnindeki Ermeni kadın imgesiyle hiç uyuşmamaktadır. Hikâyenin devamında Kevork, Araksi'nin yalnızca açıktan açığa flört etmekle kalmadığını, komşuları olan daha yaşlı zengin Ermeni erkeklerle onu aldattığını da fark eder. Araksi evliyken başka erkeklerle birlikte olma hakkını savunur ve Kevork'a şöyle bağırır: "Evet, bana karışamazsın. Hayatımda sen olduğun için benim kimseyle konuşmamamı, başka kimseyle flört etmememi mi bekliyorsun benden? Ben köyündeki senden korkacak kadınlardan değilim. Bana layık olduğun için mi seninle evlendiğimi sanıyorsun? Sen benim saçımın teli etmezsin. Dışarıklı seni (tursetsi)!" (Mntsuri, 1931, s. 56)

Kevork ile Araksi'nin, yani vilayetlerden gelen bir Ermeni ile İstanbullu Ermeni arasındaki yapısal farklılıklar romanın bu noktasında adeta bir bomba gibi patlayacaktır. Araksi'nin sözlerinden, onun Kevork'u yalnızca ihtiyaçlarına cevap veremeyen, tüm çabasına rağmen Araksi'nin ve ailesinin maddi beklentilerini karşılayamayan bir koca olarak görmekle kaldığını, aynı zamanda onu kendine uygun bir koca olarak görmediği bir *kavaratsi* – dışarıklı olarak gördüğü için diğer erkeklerle flörtüne de göz yummasını beklediğini anlarız.

Mntsuri'nin tasvir ettiği sadakatsiz, güvenilmez, kıymet bilmez ve talepkâr İstanbullu Ermeni kadınlar imgesi, yazarın vilayetlerdeki Ermeni kadını tasavvuruyla taban tabana zıttır. Bu romanın yayımlandığı yıl yani 1931'de yayımlanan *Hay Gin* dergisinin kapağına baktığımızda, iki yanda *kavarın* yani *yergirin* kadınlarını ve ortada da İstanbullu elit kadın olarak yorumlayabilecek kadın imgelerini bir arada görürüz. (aktaran Ekmekçiöğlü, s. 65). Mntsuri'nin yaşadığı İstanbul'da Ermeni kadınlarının sadece felaketten kurtulan kadınlar olmadıklarını, aynı zamanda Ermeni toplumunun yaşadıklarını taşıyabilmesi için aktif olarak çalışan kadınlar olduklarını bilmediğini düşünemeyiz. Bu durumda, Mntsuri'nin dünyasında Araksi, İstanbul ve *kavar* ayrımını kristalize eden, *kavarın* üretim merkezli yaşamından, İstanbul'un tüketim merkezli yaşamını ete kemiğe büründüren bir karakter olarak okuyabiliriz. Araksi'nin ilişkileri kapitalist bir varoluşun, her şeyin ama en çok da insan ilişkilerinin hızlı tüketiminin ve bunun hayatın her alanında teşhir edilmesinin ürünleridir. Böylelikle, Kevork'un ikinci evliliği *kavar* ile İstanbullular arasında kapanması imkânsız zamansal uçurumun bir kanıtını oluşturmuştur. Araksi ile ayrılırlar; Kevork ve Araksi kendi tarihsel rollerine çekilmişlerdir. Böylece Kevork fırındaki yalnız günlerine geri döner.

Eşitsiz gelişmenin ve eşzamanlıların eşzamansızlığının tarihsel geri planı: *Yergir* ve *Bolis*

İstanbullu Ermeniler ile vilayetlerden gelenler arasındaki ayrımı yapılandıran en temel etkenlerin farklı tarihler, deneyimler ve zamansallıklar olduğunu söyleyebiliriz. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı idaresinin merkezileşme çalışmalarının bir sonucu olarak başkentteki Ermeni kurumları da kendi içlerinde merkezileşmeye gitmişti. Her iki süreç de Mntsuri'nin romanında etkilerini gördüğümüz, vilayetlerden gelenlerle İstanbullu Ermeniler arasındaki eşitsizliğin, karşıtlıkların, çatışmaların ve direnişlerin yeniden üretilmesi sonucunu doğurdu. Hagop Siruni, İstanbullu Er-

meniler ile vilayetlerdeki Ermenilerin hayat ve deneyimleri arasındaki eşitsizliği dört ciltlik *Bolis Yev İr Teri* (İstanbul ve İstanbul'un Rolü) kitabında anlatır. Dersaadet'te yaşayan Ermeniler Sultan'ın koruması altında olup birtakım imtiyazlara sahiplerdir ve vilayetlerde yaşayan "dışarıklar"ın uğradığı baskıları yaşamazlar (Siruni, 1970, s. 300). Bu iki grup arasındaki mesafeyi kaynağını Bloch'un (1991) *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* kavramından alan, José Carlos Mariátegui'nin eşzamanlı eşzamansızlık olarak tanımladığı, Harry Harootunian'ın ise eşzamanlıların eşzamansızlığı ya da eşitsiz zamanlar (uneven times) olarak geliştirdiği kavramın ışığında yorumlamayı öneriyorum (Harootunian 2015, s.31). Buradan bakınca başkentte ve vilayetlerde yaşayan Ermenilerin farklı zamanlarda yaşayan eşzamanlılar olduğu ileri sürülebilir. Harootunian'ın bakışıyla başkentteki ve vilayetlerdeki Ermeniler arasında yaratılan eşitsizlik, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında eşzamanlıların eşzamansızlığıdır. İmparatorluğun Ermeni idaresinin giderek merkezileşmesiyle beraber vilayetlerin gerçekliği dramatik bir şekilde değişiyordu; öyle ki merkezi idare vilayetlerde yaşanan sorunlara yetiş(e)mez, onları çöz(e)mez, hatta kavrayamaz hale geliyordu. Yeni kurulan idari mekanizmalarıyla Ermeni idaresi, imparatorluk genelinde Ermenilerin günlük hayatlarında yaşadıkları deneyimler, ekonomik ilişkilerdeki değişimler, vergilendirme, toprak mülkiyeti, zorla yer değiştirmeler, kıtlık, doğal kaynakların monopolizasyonu (örneğin köylerdeki su kaynaklarının), Ermeni kadınların kaçırılması ve Müslümanlaştırılması, toprak ve mülk gaspları ve Tanzimat'ın tüm kesimler için vaat ettiği yerel yönetim organlarına katılımdan mahrum bırakılma gibi sorunlarla başa çıkmak zorundaydı (Suciyan, 2021, 35-7; Yonucu ve Suciyan, 2020, 300-11).⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Ermenileri için en önemli isimlerden olan Patrik Mıgırdıç Khrimyan Van'da doğmuştu ve vilayetlerde yaşanan sorunları iyi biliyordu. 1869'da İstanbul Patriği seçilmiş, ama 1873'te, kendisinden sonraki döneme ışık tutan bir konuşma yaparak istifa etmişti. Bu konuşmada gerek vilayetlerde, gerekse başkentte çözümlenemeyen ve Patrikliği bir savaş alanına çeviren sayısız sorunun kendisinde yarattığı umutsuzluğa daha fazla tahammül edemediği için görevinden istifa ettiğini söylüyordu (Khrimyan, 1929, s. 11). Tüm enerjisini vilayetlerdeki sorunların çözümüne adayacak olan bir özel yönetim organına acilen ihtiyaç olduğunu savunuyordu, ama bu girişim başkentte kabul görmemişti. Dahası, sürekli artan sorunların çoğu Osmanlı'nın merkezileşme politikalarıyla bağlantılı olduğundan, Ermeni idaresi dahilinde çözümlenmesi de mümkün değildi. Vilayetlerin İstanbul'da vücut bulduğu tarihi bir lider olarak Patrik Khrimyan vilayetlerle başkent arasındaki eşitsizliği gördü ve buna yönelik adımlar atmak istedi. Ancak bu eşitsizliğe müdahale etmenin hiçbir şekilde mümkün olmadığı kanaat getirerek görevinden ayrıldı. Hagop Siruni (1987) Khrimyan'ın yaşadığını "vilayet[ler] İstanbul'un tahtına oturamadı" sözleriyle tarif etmişti (s. 464).

Vilayetlerdeki Osmanlı Ermenileri *yergir* olarak adlandırdıkları anayurtlarında yaşıyorlardı. 19. yüzyılda Osmanlı idaresinin reorganizasyonu ve merkezileştirilmesi vilayetlerdeki Ermenilerin hayatını mümkün olan her şekilde, bürokratik, ekonomik, toplumsal olarak, dolayısıyla da giderek zamansal ve teritoryal olarak altüst etti. Sonuçta *Yergir* ile *Bolis* (Konstantinopolis/İstanbul) arasındaki ayırım her alandaki eşitsizliğin ete kemiğe bürünmüş haline

dönüştü. İstanbullu Ermeniler vilayetlerde yaşanan zulümlerin farkındaydılar ama oralardaki Ermenilerin gündelik mücadelelerinden ve vilayetlerdeki güç dinamiklerinden habersizdiler. İstanbullu Ermeniler geçimini topraktan kazanan köylülerden olmadıkları için vilayetlerdeki Ermenilere uygulanan baskıcı ve orantısız vergilendirme ile toprak politikalarına maruz kalmadılar; dolayısıyla deneyimleri birbirinden farklılaştıkça, zamanları da birbirinden ayrıldı. Bu nedenle Kırım’ın istifasını, başkentteki Ermeni idaresinin sorunlarını çözme konusundaki yetersizliğine karşı sembolik bir isyan, eşzamanlıların eşzamansızlığının kapanamaz mesafesine dikkat çekmeyi amaçlamış, tarihi bir itiraz hareketi olarak okuyorum. Kırım’da yaşananı görmüş, müdahale etmek istemiş ancak bir patriğin salâhiyetlerinin çok ötesinde olan yapısal ve tarihsel koşullara direnememiştir. Yine de Kırım’ın vazgeçmeyecek, daha sonra Eçmiadzin’de Ermeni katolikosu olacaktır.

19. yüzyılın ortalarındaki Osmanlı merkezileşmesinin, vilayetlerdeki Ermenilerin entegre edilmesini gerektiren güçlü bir zamansal ve teritoryal gündemi vardı. Bu doğrultudaki süreç 1830’larda bölgelerde değişen güç ilişkileri ile başladı (Haboona, 2008, s. 82, 158, 284; Hakan, 2007, s. 86; Kieser, 2005, 95-100; Van Bruinessen, 1992, s. 179), 1847’de Kürt beylerinin yenilgiye uğratılmasıyla devam etti, ardından Kırım Savaşı (Badem, 2010), 1856 Islahat Fermanı ve 1860’lardaki Fırka-i Islahiye’nin askeri harekâtları (Cevdet Paşa, 1986) geldi. Böylece Ermeni *yerğiri* teritoryal ve zamansal olarak yeniden yapılandırıldı. Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*’den (14 Aralık 1847/5 Muharrem 1264) Bilir ve Akpınar’ın (2012) aktardığına göre, Osmanlı hükümetinin deyişiyile bu bölgeler “yeniden fethedildi” ve yeniden teşkilatlandırıldı. Ekonomik yaşamda gerçekleşen geniş kapsamlı değişimler vilayetler ile başkent arasında daha da fazla eşitsizlik doğuran gelişmeleri de beraberinde getirecekti. 19. yüzyılın ikinci yarısında takastan para sistemine geçilmesi köylüler üzerine büyük bir yük getirdi. Mntsuri *Küğü Gabri İm Meçs* (Köy İçimde Yaşıyor) kitabında paranın ne kadar kıt bir kaynak olduğunu çok güzel bir şekilde anlatır. Ermenilerin bol tarımsal ürün üretmelerine rağmen bunları satabilecekleri bir pazar olmadığını, ailelerin ambarlarının meyve, sebze, tahılla dolu olduğunu, ancak örneğin bahçecilik yapanların bağlarına bakmak için ihtiyaç duydukları 8 kuruşun bile İstanbul’da kazanılması gerektiğini anlatıyor (Mntsuri, 2005, s. 87). Başka yazılarında da vilayetlerdeki Ermenilerin içinde yaşadıkları yoksulluğu ve ezilmeyi, köylülerin bir mektup göndermek için gereken 1 kuruşlarının bile olmadığını uzun uzun anlatır.

Vilayetlerde yaşayan Ermeni erkeklerin iş bulmak için göç etmelerinin nedeni Tanzimat döneminde uygulanan aşırı ve baskıcı vergilendirme yöntemleriydi (Mntsuri, 1974, s. 264). Bu, ailelerini ve köylerini terk ederek şehirlere göç eden mevsimlik işçi *banktukhd*’ların sayısının artmasına yol açtı. Mntsuri’nin doğduğu yıl olan 1886’ya gelindiğinde tüm bunların sonucunda *yerğiri*’deki Ermenilerin aile yapısı ve gündelik yaşam biçimi kökten bir değişime uğramıştı. Kendi deneyiminden yola çıkıp göçmen işçilerin hayatını ve günlük yaşama biçimlerini ayrıntıyla aktarırken Mntsuri aynı zamanda okuyucuya geride kalanları, Ermeni kadınları da anlatır. *Mer Mayreni* (Annelerimiz) anlatısında şöyle yazar:

Evliliklerinin ilk yılında babalarımız annelerimizi terk ederek göçmen işçi olurlardı (banthkhdel).⁸ Birçoğumuzun babası biz daha doğmadan, ya da birkaç aylıkken gitmiş olurdu. Ve Bantkhdutyun⁹ tüm ömürleri boyunca sürerdi. Dört-beş yılda bir dönerler, bir yıl kalırlar sonra yine giderlerdi. 20 yaşımızdan 60 yaşımıza kadar 40 yıl boyunca babalarımız 5 yıllarını ya da en fazla 10 yıllarını köyde geçirmiş olurlardı. Annelerimiz hayatlarının 35-40 yılını köylerinde yalnız geçirirdi. (Mntsuri, 2005, s. 87)

Mntsuri bu kısacık paragrafta, kendine ait bir zamansallığa ve teritoryalizasyona sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşmesinin Ermeni köylüleri üzerindeki etkilerini gözler önüne seriyor. Ermeni köylüsü Osmanlı'nın kapitalistleşme sürecinde topraktan ve yurdundan koparılıp göçmen işçi haline getirilen grup olarak karşımıza çıkıyor. Siruni (1970) "başkentte mücadele eden vilayetler"e dikkat çeker ve şöyle yazar: "Vilayetlerde süregiden dehşetten kaçıp İstanbul'a, evlerine bir lokma ekmek (para) göndermek için iş aramaya gelen çok sayıda *bantukhd* vardı. Böylece hanlarda çileli bir hayat yaşayan ve vilayetlerden İstanbul'a gelen Ermenileri temsil eden bir grup Ermeni vardı ki, İstanbullu Ermenilerle yan yana yaşıyorlardı" (s. 301). Burada da Siruni, İstanbul'da, yani merkezde ama birbirinden oldukça ayrı gerçeklikleri yaşamakta olan Ermenilerin varlığına dikkat çekmektedir. Bu iki grup merkezde de olsalar aynı zamanda yaşamamaktadırlar. Vilayetler ve İstanbul Ermenileri arasındaki fark, İstanbul'a vilayetlerden gelen göçmen işçi Ermeniler için de aşılabilir bir zamansal farklılık olarak Ermeni toplumunun ve dahi idaresinin orta yerine oturmuştur.

Tabii ki İstanbullu Ermeniler gerek İstanbul'da süregiden göçmen işçiliğinin gerekse vilayetlerde olup bitenlerin farkındaydı. Farkında olmamalarına imkan da yoktu, zira dönemin gazeteleri bunlara ilişkin haberlerle dolup taşmaktaydı. Ermenilerin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren çoğunlukla İstanbul'da, ancak vilayetlerde de varlığını gösteren yoğun bir gazetecilik faaliyetiyle iştigal ettiklerini de düşünürsek, bu son derece normaldir. Ancak olanı bilmek her zaman bu süreçlerin İstanbul'daki göçmen işçiler ve vilayetlerde kalan aileleri için nasıl çatışmalar, çarpıklıklar ve farklı zamansallıklar, gerçeklikler ve deneyimler yarattığını ve bunların daha büyük resimde ne anlama geldiğini kavramak anlamına gelmiyordu. Bu çarpıtılmış, bölünmüş dünyaları yaratan ve derinleştiren bütün bu eşanlı süreçlerin eşzamanlılığın eşzamansızlığı çerçevesinde okunabileceğini düşünüyorum.¹⁰ Harootunian (2019) kapitalizmin sürekli genişlemeyi gerektirdiğini ve bu yüzden var olmaya devam edebilmek için üretim fazlasına ihtiyaç duyduğunu belirtir. Ona göre sürekli genişleme ancak eşitsizliğin üretilmesi yoluyla sağlanabilir. Bir grubun gelişmesinin ancak öteki grubun zarara uğratılmasıyla mümkün kılınmasını sağlayabilmek için çeşitli toplumsal grupların sürekli bir dengesizlik içinde tutulması gerektiğine dikkat çeker. Örneğin kırsal kent için, sömürge metropol için, ya da bir şehir diğeri için feda edilebilir (Harootunian, 2000; akt. Deckart ve diğeri, s. 13).

Ermeniler 19. yüzyıl boyunca seslerini duyurmaya çalıştılar; ancak vilayetlerdeki ekonomik ve siyasi koşullar buralarda hayatlarını tehdit eder boyuttaydı. Neredeyse 40 yıl boyunca gönderdikleri sayısız takrirden ve dilekçeden sonuç alamayınca 19. yüzyılın sonunda Kuzey Amerika'ya göç etmeye başladılar (Gutman, 2019). Yaşanan adaletsizlikleri Hamidiye

Alayları'nın katliamları (Klein, 2011), ardından Adana katliamı izledi (Kaligian, 2008; Şekeryan, 2015; Der Matossian, 2022) ve süreç 1915'te Ermenilerin tamamını yok etme kararı ile sonuçlandı.

Khrimyan'ın 19. yüzyılın ortalarında dikkat çekmeye çalıştığı uçurum 1915 soykırımından kurtulanları yuttu. Yarım yüzyıldan uzun bir süredir devam eden zulmü yaşayan vilayetlerdeki Ermeniler ölümü, yok edilişi ve bir zamanlar sahip oldukları her şeyin imhasını gördüler. Şehrin entelijansiyasının gözlerinin önünde sürgüne çıkarılıp öldürüldüğünü görmek bir yana, birçoğu akrabalarını kaybettiğinden İstanbullu Ermeniler neler yaşandığını biliyorlardı. Ama başkentte yaşayanlar 19. yüzyıl boyunca vilayetlerde yaşayanların zamansallığını, devletin teritoryal politikalarının yansımalarını ve dolayısıyla da deneyimlerini paylaşmamışlardı. İstanbul, *kağtagan* olsun olmasın, tüm Ermeniler için bir sıkı kontrol alanı, bir panoptikon haline geldi. Vilayetlerde kalmayı başaran Ermeniler için ise *yergir*, sonraki on yıllarda onların da *kağtagana* dönüşmek zorunda bırakılacakları güne kadar bir geçici ara istasyon oldu. Mevcut çarpıklaşmalara, mesafelere ek olarak soykırım kurtulanlar, tüm zamanların ve tüm memleketin yok edilmesinin ete kemiğe büründüğü kitle oldu. Dolayısıyla, Walter Benjamin'in sözleriyle, *yergirde* yaşayan ve ölüm yollarına sürülen Ermeniler ayaklarının altında yığılmakta olan enkazı sessizce izleyen, soykırım felaketini gören, ama kendini ifade edemeyen, tarihin meleklerine dönüştüler (Yonucu ve Suciyan, 2020).

Yeni bir karşılaşma: *Tursetsi* (dışarıklı) ve *verabroğ* (sağ kalan)

Mntsuri'nin romanında yeni ve beklenmedik olan ikinci karşılaşma, *kağtagan* olarak hayatta kalan ile dışarılılığının karşılaşmasıdır. Araksi'yi terk ettikten sonra Kevork sokakta Kohar adlı bir Ermeni *kağtagan* kadınla karşılaşır. Kevork, onun Ermeni bir kadına benzemediğini, Suriye'dekilere benzeyen uzun siyah bir elbise giydiğini ve başörtüsü taktığını görür (Mntsuri, 1931, s. 37). Kohar, Kharpert (Harput) yöresinden memleketlileriyle birlikte, fırına yakın bir yerde yaşamaktadır. Kevork'a hikâyesini anlatır; ölüm yürüyüşünden sağ çıktıktan sonra, Harput'a dönmeden önce Rakka, Homs, Hama ve birçok başka yere gitmiştir. Oğlunun İstanbul'da olduğunu öğrenince Kohar da oraya gider ve onu bir yetimhanede bulur. Kevork kadına hayran kalmıştır (s. 38).

Bir sonraki karşılaşmalarında Kohar'ın yanında, akrabalarından Anna adlı yüzü dövmeli genç bir kadın vardır. Kevork dövmelerin Suriyeli Arapların elindeki esaret günlerinin izleri olduğunu düşünür. Anna çok genç yaşta, Hama'da aynı sürgün kafilesindeki Urfalı bir oğlanla evlenmeye zorlanan genç bir soykırım kurtulanıydı. Ancak oğlan ölüm yürüyüşünden sağ çıkmamış ve Anna bir kez daha yalnız kalmıştı. Şimdi diğer *kağtagan*larla birlikte *kağtagayanda* kalmaktadır ve ona göz kulak olan Kohar, Kevork'a artık yetim bir dul olduğu için onu evlendirmek istediklerini söyler. Bu 1915 sonrası yetim ve dul kadınlara yönelik yaygın bir uygulamadaydı ve aynı zamanda 1920'lerin başlarında Ermeni toplumunda yüksek evlilik rakamlarının da bir nedeniydi.

1915 ve sonrasında Ermeni kadınların hayatta kalabilmeleri için birkaç yol vardı. Kaçırılan kadınlar genellikle Müslüman evlerine cariye olarak alınırken, on binlerce Ermeni kadın cinsel kölelik de dahil, çeşitli biçimlerde köle haline getiriliyordu (Derderian, 2005; Ekmekçi-oğlu, 2013; Kévorkian, 2011, 757-62; Sarafian, 2001; Tachjian ve Kévorkian, 2006; Tachjian, 2009; Suciyan, 2018, 106-10). Bir soykırım kurtulanı olan ve 1925-28 yılları arasında sürgün edilen Kevork Halacyan (1885-1966) Taparagan takma adıyla 1932’de Boston’da yayımladığı *Tebi Gakhağan* (Darağacına Giderken) başlıklı anılarında soykırım kurtulanı Ermenilerle karşılaşmalarını anlatır. Konya, Adana, Antep, Urfa, Diyarbakir, Harput, Mezre, Malatya ve Sivas’ta bulunan Halacyan, Müslümanlaştırılmış olanlar dahil bu bölgelerde kalan Ermenilerin toplumsal koşullarını ayrıntılarıyla betimler. Ermeni kadınlar sokakta yaşamaktadır ve hayatta kalmaya çalışmaktadır. Ayrıca Adana’da Türk isimleri almış 460’dan fazla Ermeni vardır ve kadınlardan bazıları Türk memurların evlerinde cariye olarak yaşamaktadır (Taparagan, 1932, s. 102). Antep’teyken kalmakta olduğu evin duvarında şu sözlerin yazılı olduğunu görür: “Urfa’daki Ermeni kilisesinin karşısındaki büyük evde dört Ermeni kadın tutulmakta, onları kurtarın” (s. 114). Başka biri de şöyle der: “Birecik’teki büyük lokantanın (gazino) sahibi Erzurumlu bir Ermeni kadını tutuyor, onu kurtarın” (s. 114).

Ermeni kadınların kaçırılıp zorla Müslümanlaştırılması 19. yüzyıl boyunca yaygın bir uygulamaydı ve vilayetlerdeki baskıların bir parçasıydı (Ağanyants, 1915; Deringil, 2012, 197-239).¹¹ Bu, soykırım sırasında ve sonrasında uzun bir süre boyunca topluca uygulanarak ve Cumhuriyet yıllarında vilayetlerde kalan Ermeniler için devamlılığı olan bir süreç haline gelerek, İstanbul’daki Ermenilerle vilayetlerde hayatta kalanlar arasındaki ayrımın bir başka örneğini oluşturdu.

Üçüncü evlilik

Kevork İstanbul Ermeni idaresine başvurarak Araksi ile evliliğini sona erdirdi ve kendisinin yarı yaşında olduğu izlenimi veren Anna ile evlendi. Karar tamamen Kevork’a aitti; Anna’ya fikrini soran olmamıştı (Mntsuri, 1931, s. 80). Evlilik hayatlarının başlangıcında Kevork’un mutluluğuna diyecek yoktu. Kevork, özlemlerini ve kayıplarını anlayan bir kadın olan Anna’da kayıp *yergirini*, memleketini bulduğunu hissediyordu. Anna, felaketin tam ortasında Kevork için yeni bir umudu simgeliyordu; ama o bir soykırım kurtulanı olan Anna’nın kendi hayatta kalma öyküsünü merak etmemişti. Kevork’un tüm ailesini kaybetmiş olması İstanbullu Araksi için nasıl görünmezdiyse, Anna’nın soykırım kurtulanı olması da Kevork için görünmezdi.

Kevork’un coşkusu hızla kayboldu, çünkü Anna kendisini ve evini temiz tutmayı beceremeyen bir kadındı. Araksi’nin ailesinin temizliğinin onda uyandırdığı haz duygusunu hatırladı. Onlarla yaşarken her gün temiz iç çamaşırları, temiz yakalı gömlekler giymekten zevk alır, hatta fırındaki işi gerektirmediği halde takım elbise giyer, kravat takardı. Araksi’nin tersine Anna dışa açık biri değildi, suskundu. Kevork, daha tertipli ve temiz olmadığı için onu azarla-

diğında yalnızca yere bakar ve hiçbir şey söylemezdi. Kevork'un ilk baştaki neşesi ve mutluluğu derin bir bunalıma dönüştü. Kevork Anna'ya ulaşamıyordu.

Anna *kağtagay*daki pek çok diğer kadınlar gibiydi. Hayatı, özgür iradesi, var oluşu, dili, köyü, ailesi, benlik duygusu, hepsi ondan koparılıp alınmıştı. Her şeyini kaybedenlerin dünyasına, zaman ve mekândan silinmiş bir dünyaya aitti. Kevork da ailesini kaybetmişti, ama onun deneyimleri Anna'ninkilerden farklıydı. Tüm dünyası yıkılmış, İstanbul'da yapayalnız kalmıştı, ama yine de kendisinin yarı yaşında bir kadınla tekrar evlenebilecek bir durumdaydı. Aslına bakılırsa romanımızın kahramanı ailesini kaybettikten sonra bir değil iki kez evlenmişti.

Kevork mutsuz ve dahası yalnızdı. Günlerini fırında geçiriyor, eve döndüğünde sessizce tek başına oturuyordu (Mntsuri, 1931, s. 86). Çok geçmeden gerçekte yüzleşti: Anna ne onun memleket özlemini karşılayacak bir kadındı, ne de kayıp memleketinin yerini alabilirdi. Tersine Anna kaybın kendisinin vücut bulmuş haliydi. Bir keresinde rüyasında Anna'nın ağladığını ve ilk kez kendisine yalvardığını gördü: “Çok, çok uzaklardan, çok uzak çöllerden geldim, ben bir yetimim, terk edildim, bu dünyada kimsem yok, benden ne istiyorsun, bana neden kızyorsun?” (s. 86) diyordu. Bu rüya Kevork'un, Anna'nın diğer kadınlar gibi olmadığını, bir soykırım kurtulanı olduğunu fark etmesini sağlamıştı. Anna, çocukluğu olmamış bir kuşaktan geliyordu ve aile hayatının nimetlerine ve geleneklerine sahip değildi. Kusurları, soykırım kurtulanı olmanın yaşattığı korkunç deneyimlerin bir sonucuydu. Böylece Kevork, Anna'nın iyiliği için çaba göstermenin kendi sorumluluğu olduğunu anlamıştı. (s. 87)

Soykırımın susturulmuş olan hayatta kalanlar (*verabroğ*), hayatta kaldıkları inkâr edilenlerdir, ya da Marc Nichanian'ın dediği gibi “hayatta kalmak inkârdır” (Nichanian, 2011, s. 32). Özellikle Ermeni kadınların hayatta kalması neredeyse tamamen üreme ve yeni kuşaklar aracılığıyla Ermenilerin yeniden doğuşu çerçevesinde görülüyordu. Mntsuri'nin romanı da bir yanıyla buna uygun olarak, tam bir sessizlik içindeki Anna'nın hamile kalması ile sona erer.

Marc Nichanian'ın eserlerine damga vuran iki ana tema, soykırım kurtulanının suskunluğu ve edebiyatta yas olmuştur. *Writers of Disaster*'da (2002) ve İstanbul'da hocalığı sırasında yazdığı yazılarında *aghed*'e (felaket),¹² yani tanığı olmayana, dolayısıyla anlaşılabilir olana ve tarihyazımının yöntemleriyle yeniden yazılamayacak, yeniden yapılandırılmayacak olana işaret etmişti (Nichanian, 2011, s. 16). Nichanian'a göre anlatılamayacak olanı, yani felaket ve onun içinden sağ çıkmayı anlatmada tek yol edebiyattır (Nichanian, 2011, 24-34).

Nichanian ayrıca Hagop (Küfecian) Oşagan'ın¹³ tehcir ve imhayı yeniden yaratma amacıyla yazdığı *Mnatsortats (The Remnants)* adlı romanına dikkatimizi çeker. Oşagan bu eserin yazımını süreci “doğrudan ölüme gitmek” gibi yaşar, 1934 yılında yazmaya son verir ve sekiz yüz sayfalık romanını yarım bırakır (Nichanian, 1999, s. 6).

İlginç olan şu ki, Oşagan'ın *Mnatsortats (The Remnants)* romanı 1915'te ya da 1895'te değil 1850'lerde (Bardakjian, 2000, s. 175), yukarıda anlatmaya çalıştığım Osmanlı'da ve Ermenilerde merkezileşme döneminde başlar. Mntsuri hayatta kalma deneyiminin ve 1915 sonrası İstanbul'un *kağtagan* hayatının mutlaka romanlaştırılması gerektiğine kesinlikle inanıyor,

ancak romancı olmadığı için bunu kendisinin yapamayacağını düşünüyordu (Mntsuri, 1984, s. 208). Kevork Bardakjian (2000), Mntsuri'nin eserlerini tartışırken, şöyle der: "Mntsuri ikili bir hayat sürdürüyor olmalıydı; köyünün günlük hayatına tümüyle gömülebilmek için zihni bedenini terk etmiş, bir çeşit garsoniyerde yaşayan sürgünde bir İstanbulluydu. (...) Gerçek hayatı yeniden yaratmak istiyordu; onu unutulmaktan kurtarmak için yaşamakta ve hatırlamaktaydı" (178-9). Romanının 1931 yılında yayımlanmasıyla Mntsuri, İstanbul'da kalarak günlük gerçekliği yaşayanlara felaketi görünür kılabilmisti. Böylece yalnızca köyünü unutulmanın karanlığından kurtarmakla kalmıyor, felaketten kurtulmanın nasıl bir şey olduğunu gelecek kuşaklara aktarmış oluyordu.

Mntsuri edebi kariyerine ilişkin düşüncelerini 1984 yılında yayımlanan on sayfalık bir yazıda anlatmıştı.¹⁴ *İkinci Evlilik* kitabına, biri yazının başında, diğeri sonlarına doğru olmak üzere iki kez atıfta bulunmuş ve romanından bir çeşit memnuniyetle bahsetmişti: "(...) bu romanda bugün tümüyle farklı bir yer olan 50 yıl öncenin Üsküdar'ına yeniden hayat verdim. [Selamsız] polis karakolunun karşısındaki ekmek fırını, kilise, Aziz Garabet kilisesine ait olan o eski ev, Odalar, Çifte Bakkal, vadi, İcadiye, o günlerden insanlar, vilayetlerden gelen Ermeniler ve İstanbullu Ermeniler, köylü Kevork, Üsküdarlı karısı Araksi, İstanbullu bir Ermeni olan Araksi'nin annesi Ovsanna'nın ailesi (...) İstanbul'a gelen sürgünler, bunların hepsi o günlere aittir." (Mntsuri, 1984, s. 208).

Sessizlik kısa bir süre için ama dikkat çekici bir şekilde Mntsuri'nin romanına girmiştir. Kaderin bir oyunu sayesinde soykırımdan kurtulmuş olduğundan, o yıllarda başkentte hayatta kalan Ermeni kadınların sessizliğini yazabilmiştir. Anna'nın yalnızca Kevork'un rüyalarında konuşması basit bir ayrıntı değildir. O, çöllerden, ölüm yürüyüşlerinden, soykırımcı şiddetten sağ kurtulmuş, çocuklar doğurmuş, onları sessizlik içinde büyütmüş, sessizlik içinde de ölmüş bir kuşağın bireyidir. Anna yaşayan ölüler mezarlığından ancak rüya yoluyla seslenebilmiştir (Taparagan, 1932, s. 161; akt. Suciyan, 2022, s. 274).

Bu yeni gerçeklikte soykırımdan kurtulmuş olan Anna 1915'te ve sonrasında yüz binlerce Ermeni kadının hayatını temsil eder. Yetim kalmış, dul kalmış, kaçırılmış, Müslümanlaştırılmış, Müslüman ailelerin elinde cariye ya da besleme haline gelmiş olan bu Ermeni kadınlar (Maksudyan, 2008) Türk edebiyatında hiç yer almaz.¹⁵ Türk edebiyatının, böylesi yapısal bir şiddetle oluşturulmuş toplumsal katmanlara ve onun edebiyattaki yansımalarına hiç bakmaması, bu eşitsizlik ilişkilerine kayıtsız ve sessiz kalması da yapısal olmalıdır. Bu anlamıyla da aynı şehri, aynı köyü aynı ülkeyi paylaşıp aynı zamanda yaşamayan, eşzamanlı toplumların eşzamansızlığının bir başka katmanı olarak düşünülebilir.

Kevork'un ve Mntsuri'nin kendisinin öyküsünü yüz binlerce Ermeni paylaşmaktaydı. Yazar yalnızca İstanbullu Ermeniler ile vilayetlerden gelen Ermeniler arasındaki derin eşitsizliği tasvir etmekle kalmıyor, aynı zamanda İstanbullu Ermenilerin, Kevork'un zihnindeki kayıp *yergiri* temsil eden hayatta kalanlarla nasıl bağlantı kuramadıklarını da gösteriyor. Kaybolan memleket olarak *yergir*, adeta sönmekte olan sesi, onun yerine geçen sessizliği, felaketi iliklerinde hissedenden

ama aynı zamanda yeni kuşaklar dünyaya getiren ve tarihin meleşine dönüşen soykırım kurtulmasının ebedi sessizliğini yansıtır. Yeni nesil bu sessizlik içinde doğup büyüyecektir.

Mntsuri zamansal olarak hem soykırım öncesi hem de sonrasında koşullarını bir roman formunda anlatan ilk yazarlardan biri sayılabilir ve romanını 1931 gibi erken bir tarihte İstanbul'da yayımlamış olması son derece dikkat çekicidir. Bu kitabın yeniden baskısının ya da tercümesinin de yapılmamış olması aklımızda soru işaretleri uyandırmalıdır. Eserlerini kaybettiği köyünü tekrar tekrar yok olmaktan kurtarmaya adanmış Mntsuri, 1915'ten sağ kurtulan birçoklarının gerçekliğine de ayna tutmayı unutmamıştır. Gerek Anna, yani hayatta kalan sessiz kadın, gerekse Araksi, yani sadakatsiz İstanbullu kadın temsili, köy hayatı üzerine öykülerinde anlattığı Ermeni köylü kadının kaybıyla da yakından ilgilidir. O Ermeni kadın, belki de Mntsuri'nin hayâl dünyasındaki ya da idealize ettiği Ermeni kadın, yok edilmiş, dolayısıyla artık var olmayan bir dünyaya aittir. Köylü Ermeni kadının Mntsuri'nin tahayyülündeki gibi olup olmadığı ya da dolaylı yolla okuyucusuna hissettirdiği ahlak anlayışına sahip olup olmadığı başka bir yazının konusudur.

Öte yandan, bir başka açık soru, Mntsuri için bu romana ismini veren ikinci evlilik, hangisidir? Kevork'un ikinci evliliği olan İstanbullu Araksi ile evliliği mi, yoksa Anna ile olan üçüncü evliliği mi? Mntsuri'nin hangi evliliği başlığa taşıdığı kendiliğinden anlaşılmaz, fakat okuruna en detaylı anlattığı Kevork'un Araksi ile olan evliliğidir. Bu durumda dikkatimizi esas çekmeye çalıştığının vilayetlerden gelen ve İstanbullu Ermenilerin eşzamansızlığı olduğunu iddia edebiliriz. Bununla birlikte, Mntsuri'nin Anna'ya ilişkin anlatmaya giriştiği ve muhtemelen kendini çok hâkim görmediğini yazdığı alan, soykırımın en karanlık alanıdır. Batı Ermenicesi edebiyatının en önde gelen isimlerinden Oşagan bu alana girdiğinde kendi felaketine çarparak durmuştur. Mntsuri ancak bir rüya aleminde ve çok kısa bir geçişle dolaşabildiği bu alanda, Kevork'un üçüncü hayat arkadaşıyla olan izdivacını, yani Anna ile olan evliliğini başlığa taşımış olabilir; sonuçta Mntsuri için aile olan evlilik, yeni bir hayatla, hayatın devamıyla taçlanan izdivaç odur.

Mntsuri'nin romanı bize geri gelmeyecek şekilde yok olan, artık görünmeyen ve var olmayan bir dünyadan sesleniyor. Aynı zamanda, soykırımdan hayatta kalmak gibi tahayyül dahi edilemeyecek bir deneyimin dünya edebiyatında yer almayı hak eden bir deneyim olduğunu hatırlatıyor. Bu deneyim ve bu deneyimi yansıtan edebi eserler, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca yaratılmış, üretilmiş devasa eşitsizliğe, tarihin meleşin haline gelmiş bir halka ve onun ayakları dibinde yığılmış enkaza bakma cesaretini vermesi açısından son derece önemlidir.

- 1 Armandan'da ve genel olarak bölgede Ermeni nüfus konusunda daha fazla bilgi için bkz. Kevorkian ve Paboudjian, 2012, 456-61.
- 2 *Masis*'le ilgili bibliyografik bilgi için bkz. http://tert.nla.am/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=6904&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20masis (Erişim tarihi 8 Eylül 2022).
- 3 *Jamanak*, 4 Temmuz 1864, No. 40.
- 4 Yetimhane sayısına, Ermeni cemaatininkiler dışında biri İngilizlerin, diğeri İsviçrelielerin yönettiği iki yetimhane de dahildi. 1922'den sonra İngiliz yetimhanesi Yunanistan'a, Korfu adasına, İsviçre yetimhanesi ise İsviçre'ye taşındı (Der Yeğyayan, 1947, 284-6).
- 5 Bunu ben de yaşadım. Okuduğum İstanbul'un Samatya semtindeki Sahakyan Nunyan Ermeni Lisesi, 1930'larda çok sayıda *kağtagan* merkezlerinden biriydi. Samatya'da bugün de vilayetlerden gelen görece çok sayıda Ermeninin yaşıyor olmasının nedeni budur. Samatyalı Ermeniler, Ermeni toplumunun ekonomik ve sosyal olarak en zayıf, sık sık da ırkçı saldırılara uğrayan kesimini oluşturmaya devam ediyorlar.
- 6 I. Dünya Savaşı sonrası Ermenice-Amerikan gazetelerinde yayımlanan "Aranıyor" ilanlarının transkripsiyonu gerçekleştirmeyi amaçlayan ve aranan kişilerin yaşamış olduğu bölge ve köye göre sınıflandırmanın yapıldığı, devam etmekte olan bir proje için bkz.: markarslan.org/ArmenianImmigrants/Public-ViewSummary-ArmenianImmigrants-Ads-ByOriginLocation.php?Staging=
- 7 Doçentlik tezimde belirttiğim gibi Tanzimat dönemini (1839-1876) baskıcı bürokratik, ekonomik, toplumsal ve askeri politikaların başlangıcı olarak kabul ediyorum. Arazi Kanunnamesi (1858), Vilayet Nizamnamesi (1864-71), Tapu Kanunnamesi ya da Firka-ı İslahiye Ordusu ve diğer yeni yürürlüğe konulan politikalar, 19. yüzyıl boyunca vilayetlerde devam eden şiddetin kurucu unsurlarıydı. Bu çalışma üzerine yapılmış kapsamlı bir söyleşi için bkz. Danziqyan, Y. (2020, 21 Ocak). Patrikhane Arşivi ışığında Tanzimat tarihine yeni bir bakış. *Agos gazetesi*. Erişim adresi (20 Ağustos 2020): <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/23491/patrikhane-arsivi-isiginda-tanzimat-tarihine-yeni-bir-bakis>. Nadir Özbek'in *İmparatorluğun Bedeli* başlıklı kitabı da Tanzimat dönemi politikalarının imparatorluğun sonuna dek devam eden özelliklerine dikkat çeker. Özbek vergilendirme, vergi toplama, toprak mülkiyeti, Arazi Kanunnamesi, Vilayet Nizamnamesi ya da Firka-ı İslahiye'nin faaliyetleri gibi yapısal konuları Tanzimat'ın özüne dair çok önemli süreçler olarak irdeler. Ancak bunların İstanbul ve vilayetlerdeki Ermeniler açısından ne anlama geldiğine, ya da spesifik olarak Ermeni köylüsünün maruz kaldığı baskıların Tanzimat döneminde nasıl tezahür ettiğine sınırlı oranda yer verir. Yazarın II. Abdülhamit dönemine ve sonrasında odaklanan çalışması için ayrıca bkz. Nadir Özbek, (2012). The Politics of Taxation and the "Armenian Question" during the Late Ottoman Empire, 1876-1908 in *Comparative Studies in Society and History* 54 (4):770-797.
- 8 *Bantukhd* göçmen işçi, *bantkhdel* sözcüğün fiil hali.
- 9 *Bantkhdutyun*, *bantukhd*'un kavram formu.
- 10 Harootunian'ın bu makalesi ilk kez Mayıs 2019'da İngiltere'de Warwick Üniversitesi'nde yıllık Edward Said konferansında sunulmuştu. Harry Harootunian'a makalesini benimle paylaştığı ve içeriğini tartıştığı için teşekkür borçluyum.
- 11 Deringil (2012) 19.yüzyıl sonlarında Ermenilerin kitleler halinde Müslümanlaşması üzerinde dursa da, aslında bu 19. yüzyıl boyunca süregelen öncelikle Ermeni kadınlara daha geniş anlamıyla da vilayetlerde yaşayan Ermenilere yönelik baskı ve şiddet yöntemlerinden biriydi.
- 12 Nichanian Hagop Oşagan'ın Ermeni soykırımına verdiği ad olan *aghed* (felaket) sözcüğünü kullanmayı tercih eder.
- 13 Son derece üretken Ermeni yazar, oyun yazarı ve Romancı Hagop (Küfeciyen) Oşagan'ın (1883 Sölöz/Bursa – 1948 Halep) başyapıtı olan ve yazarının üç cilt olarak planladığı Մնացորդաց (The Remnants – Geride Kalanlar), Mntsuri'nin romanının yayımlanmasından kısa bir süre sonra 1932-34 yılları arasında Kahire'de yayımlandı. Ancak soykırımı ve memleketi Bursa'daki Ermenilerin imhasını anlatan "Cehennem" başlıklı üçüncü cilt hiçbir zaman yayımlanmadı. Bir soykırım kurtulanı olarak Oşagan'ın eli bu üçüncü cildi yazmaya varamadı. Oşagan'ın başyapıtı üzerine 1931'de yayımlanan röportajlarda anlattığı bu yazamama hali konusunda daha fazla bilgi için bkz. Nichanian, 2011, 132-147 ve Peroomian, 1989.
- 14 İnce iri başlıklı bu yazısında Mntsuri (1984) İstanbul'un Pangaltı semtinde fırıncı olarak çalıştığı ve aynı zamanda geniş kapsamlı yayın faaliyeti yürüttüğü 1920'lerin sonlarındaki hayatını anlatır (s. 207).
- 15 Belki de kuralın bir istisnası, Zaven Biberyan'ın Müslüman bir aile içinde ağır şiddete ve cinsel istismara uğrayan, kimliğini bilmediğimiz ama Müslümanlaştırılmış bir Ermeni olması kuvvetle muhtemel olan Gülgün ya da Fatma'nın hayatını ve öldürülmesini anlattığı, ilk kez Batı Ermenicesinde 1959'da *Lgrdadzi* adıyla yayımlanan, daha sonra *Yal-mızlar* adıyla 1966'da Türkçe olarak yeniden yazdığı romanıdır. Romanında Biberyan soykırımsonrası toplumda birçok eşitsiz ilişkiyi, inkâr temelinde yeniden yapılmış bu ilişkileri, bu tarihe tek bir referans vermeden büyük bir ustalıkla anlatır.

Kaynakça

- Ağanyants, K. (Der) (1915). *Tiwan Hayots Badmutyan Kirk 18: Harsdabarutyunner Dacgahayasdanum (Vaverakrer 1801-1888)*. Dbaran N. Aghanyantsi.
- Antaramian, R. (2020). *Brokers of Faith, Brokers of Empire: Armenians and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*. Stanford University Press.
- Aras Yayıncılık. (t.y.). Hagop Mintzuri. Erişim adresi (13 Ağustos 2021): <https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/hagop-mintzuri/>
- Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-56)*. Brill Publ.
- Bardakjian, K. (2000). *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920: with an Introductory History*. Wayne State University Press.
- Benjamin, W. (1969). On the concept of history. *The Illuminations* içinde (ss. 253-264). Schocken Books.
- Bilir, S., ve Akpınar, A. (2012). Kürdistan Eyaletinin kuruluşu. *Kürt Tarihi* (3), 18-23.
- Bloch, E. (1991). Summary transition: Non-contemporaneity and obligation to its dialectic. *Heritage of Our Times* içinde (ss. 97-148). Polity Press.
- Cevdet Paşa (1986). *Tezakir*, 21-39, C. Baysun (Der.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cora, Y. T., Derderian, D., ve Sipahi, A. (2016). *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*. I.B. Tauris.
- Davidian, V. K. (2019). *The Image of the Migrant Hamal of Constantinople: Late Nineteenth Century Representations of Migrant Workers from Ottoman Armenia* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Oxford.
- Deckard, S., Lawrence, N., Lazarus, N., Mukherjee, U. P., ve Macdonald, G. (2015). *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-literature*. Liverpool University Press.
- Der Yeğyan, Z. (1947). *Badriarkagan Hushers: Vaverakirner yev Vgayutyunner* Kahire: Nor Asdgh.
- Der Matossian, B. (2022). *Horros of Adana: Revolution and Violence in the Early Twentieth Century*. Stanford University Press.
- Derderian, K. (2005). Common fate, different experience: Gender-specific aspects of the Armenian genocide, 1915-1917. *Holocaust and Genocide Studies*, 19(1), 1-25.
- Derderian, D. (2019). *Nation-Making and the Language of Colonialism: Voices from Ottoman Van in Armenian Print Media and Handwritten Petitions (1820s to 1870s)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Michigan.
- Deringil, S. (2012). Conversion as survival: Mass COntversions of Armenians in Anatolia, 1895-1897. *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* içinde (ss. 197-239). Cambridge University Press.
- Davison, R. (1973). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Gordian Publ.
- Ekmekçioğlu, L. (2013). A climate for abduction, a climate for redemption: The politics of inclusion during and after the Armenian genocide. *Comparative Studies in Society and History*, 55(3), 522-553.
- Ekmekçioğlu, L. (2016) *Recovering Armenia: Limits of Belonging in the Post-Genocide Turkey*. Stanford University Press.

- Gutman, D. (2019). *Politics of Armenian Migration to North America, 1885-1915: Migrants, Smugglers and Dubious Citizens*. Edinburgh University Press.
- Haboona, H. (2008). *Assyrians, Kurds, and Ottomans: Intercommunal Relations on the Periphery of the Ottoman Empire*. Cambria Press.
- Hacikyan, A. J., Basmajian, G., Franchuk, E. S., ve Ouzounian, N. (2005). Hakop Mndzuri (1886-1978). *The Heritage of Armenian Literature, Vol. III: From the 18th century to Modern Times* içinde (894-896 ss.). Wayne State University Press.
- Hakan, S. (2007). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*. Doz Yayıncılık.
- Harootunian, H. (2015). *Marx After Marx: History and Time in the Expansion of Capitalism*. Columbia University Press.
- Harootunian, H. (2019). In the Zone of Occult Instability: Some Reflections on Unevenness, Discordant Temporalities and the Logic of Historical Practice. *Archaism and Anachrony: Reflections on the Question of Historical Time and Uneven Development* içinde [Yayınlanma sürecinde]. Duke University Press.
- İnalçık, H., Seyitdanlıoğlu, M. (2006) (der). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Phoenix Yay.
- Kaligian, D. M. (2008). *Armenian Organization under Ottoman Rule: 1908-1914*. Transaction Publication.
- Kévorkian, R. H. (2011). *The Armenian Genocide: A Complete History*. I.B. Tauris.
- Kevorkian, R. H., ve Paboudjian, P. B. (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*. Aras Yayıncılık.
- Khrimyan, M. (1929). Khosk Hrajarman. *Ampoğçagan Yerger Khrimyan Hayrigi* içinde B. Gülbenkian (Der). Goçnag Dbaran.
- Kieser, H. L. (2005). *İskalanmış Barış*. İletişim Yayınları.
- Klein, J. (2011). *Margins of the Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zones*. Stanford University Press.
- Mntsuri, H. (1931). *Yergrovt Amusnutuyun*. Aztarar Dbakr.
- Mntsuri, H. (1974). *Grung Usdi Gukas*. Madenashar Marmara.
- Mntsuri, H. (1984). *Değer Ur Yes Yeğer Yem*. Murad Ofset.
- Mntsuri, H. (1993). *İstanbul Anıları* (Çev. S. Kuyumciyan). Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Mntsuri, H. (2005). *Küğü Gabri İm Meçs*. Aras Yayıncılık.
- Nichanian, M. (Der.) (1999). *Bibliography of Hagop Oshagan*. Open Letter Journal.
- Nichanian, M. (2002). *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century*. Gomidas Institute.
- Nichanian, M. (2011). *Edebiyat ve Felaket*. (Çev. Ayşegül Sönmezay). İletişim Yayınları.
- Özbek, N. (2015). *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet 1839 - 1908*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Oşagan, H. (1979) *Hamabadger Arevmdahay Kraganutyan* (7. Cilt). Gatoğigosutyun Hayots Medz Dann Giligyo.
- Peroomian, R. (1989). Hagop Oshagan's Literature of Catastrophe: Struggle to Confront the Genocide of 1915. *Journal of the Society for Armenian Studies* (1988-1989), 4, 105-142.

- Sarafian, A. (2001). The absorption of Armenian women and children into Muslim households as a structural component of the Armenian genocide. In *God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde (ss. 209-221). Berghahn Books.
- Şekeryan, A. (Der.). (2015). Adana Katliamı: Üç Rapor. Aras Yayıncılık.
- Siruni, H. J. (1970). *Bolis Yev Ir Terı* (Vol. 2). Mesrob Publ.
- Siruni, H. J. (1987). *Bolis Yev ir Terı* (Vol. 3). Catholicosate of Cilicia Publ.
- Suciyan, T. (2015). *The Armenians in Modern Turkey: Post-genocide Society, Politics and History*. I. B. Tauris.
- Suciyan, T. (2018). *Modern Türkiye'de Ermeniler; Soykırım Sonrası Toplum, Siyaset ve Tarih*. (Çev. A. Günaysu). Aras Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 2015).
- Suciyan, T. (2019). *Either Save Us from This Misery or Order Our Death* [Ya derdimize derman, ya katlimize ferman] (Yayınlanma sürecindeki doçentlik tezi). Syracuse University Press.
- Suciyan, T. (2021). Contesting the authority of Armenian administration at the height of Tanzimat: A case of incest, adultery and abortion. *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 29-47.
- Suciyan, T. (2022). Can the survivor speak? *Remembering the Great War in the Middle East* içinde (ss. 263-281). (Der. H. L. Kieser, P. Nunn, T. Schutz). Bloomsbury Publishing.